

Скарби стародавнього Ізяславля

Минуло 20 років з часу закінчення археологічних досліджень пам'ятки поблизу с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, які проводилися під керівництвом М. К. Каргера. Протягом восьми польових сезонів городище було повністю досліджене. Але багаті матеріали розкопок до цього часу не знайшли відповідного висвітлення в археологічній літературі¹. Так, зовсім не опубліковані матеріали численних скарбів, виявлених на городищі*, які є цінним джерелом для дослідження історії давньоруського художнього ремесла та костюму. Їх вивчення дає можливість також зробити деякі конкретні висновки щодо характеру пам'ятки про розвиток ремесла та культурних зв'язків давнього Ізяславля.

З 16 скарбів вісім складаються лише з одних дротяних скроневих кілець. Це є характерною особливістю переважно провінційних скарбів невеликих міст і фортець². Інші вісім — речові скарби, нечисленні, дещо складніші, але досить однорідні за складом. До них ввійшли переважно металеві предмети жіночого парадного вбрання місцевої знаті та дротяні скроневі кільця, більшість яких виготовлена з низькопробного срібла.

Майже всі скарби трапилися на невеликій глибині — 0,4—0,6 м в шарі пожарища, значить, вони не були зариті, а просто зберігалися в затишному місці. Лише скарб XVI був заглиблений на 1,6 м, а два інші — на 0,8—1,0 м. Умови виявлення скарбів невідомі: щоденникові записи розкопок не збереглися. Топографія скарбів дещо несподівана: лише один скарб, що складався з дротяних скроневих кілець, був знайдений на дитинці, всі інші — на посаді, при цьому шість з них трапилися в межах центрального, найбільш високого майдану селища (чотирь — дуже близько один від одного на відстані від 5 до 15 м, два — на значному віддаленні). Два скарби виявлено всередині клітєй валу, ще один — у башті. Деякі скарби знайдено поблизу печей, куди, мабуть, були поспішно заховані.

Всі ці комплекси речей визначені М. К. Каргером в процесі розкопок як скарби. Більшість з них не є скарбами. Проте відсутність точних даних про умови виявлення кожного комплексу вимагає зберігати авторський список скарбів у повному обсязі**.

Розглянемо склад кожного скарбу окремо. А короткий аналіз індивідуальних знахідок та серійних прикрас (скроневі кільця, тринамістинні сережки київського типу***, колти) буде проведено нижче.

Скарб I. 1957 р. В прибережній частині дитинця, недалеко від печі, на глибині 0,4—0,6 м виявлено вісім перснеподібних скроневих кілець, виготовлених із срібного дроту.

Скарб II. 1957 р. На найвищому, центральному майдані городища, недалеко від рову, який відділяє дитинець від посаду, на глибині 0,2—0,4 м трапився скарб срібних речей:

1. Колти срібні з каймою із дротяних петель — пара; на чорному фоні зображення зіставлених птахів з поєднаними хвостами, що

* У 1983 р. опубліковано каталог виставки «Давньоруське місто Ізяславль», розгорнутої в залах Державного Ермітажу. Рисунок окремих речей із скарбів ввійшли до каталогу. Слід зазначити, що локалізація самого міста залишається дискусійною.

** Склад скарбів та їх опис здійснено на основі вивчення справжніх речей та інвентарного опису, переданих на зберігання в Державний Ермітаж, а також копій польових звітів, які зберігаються в рукописному відділі ЛВ ІА АН СРСР, фонд М. К. Каргера.

*** Традиційна назва «сережки київського типу» в даній праці зберігається за тринамістними скроневими кільцями.

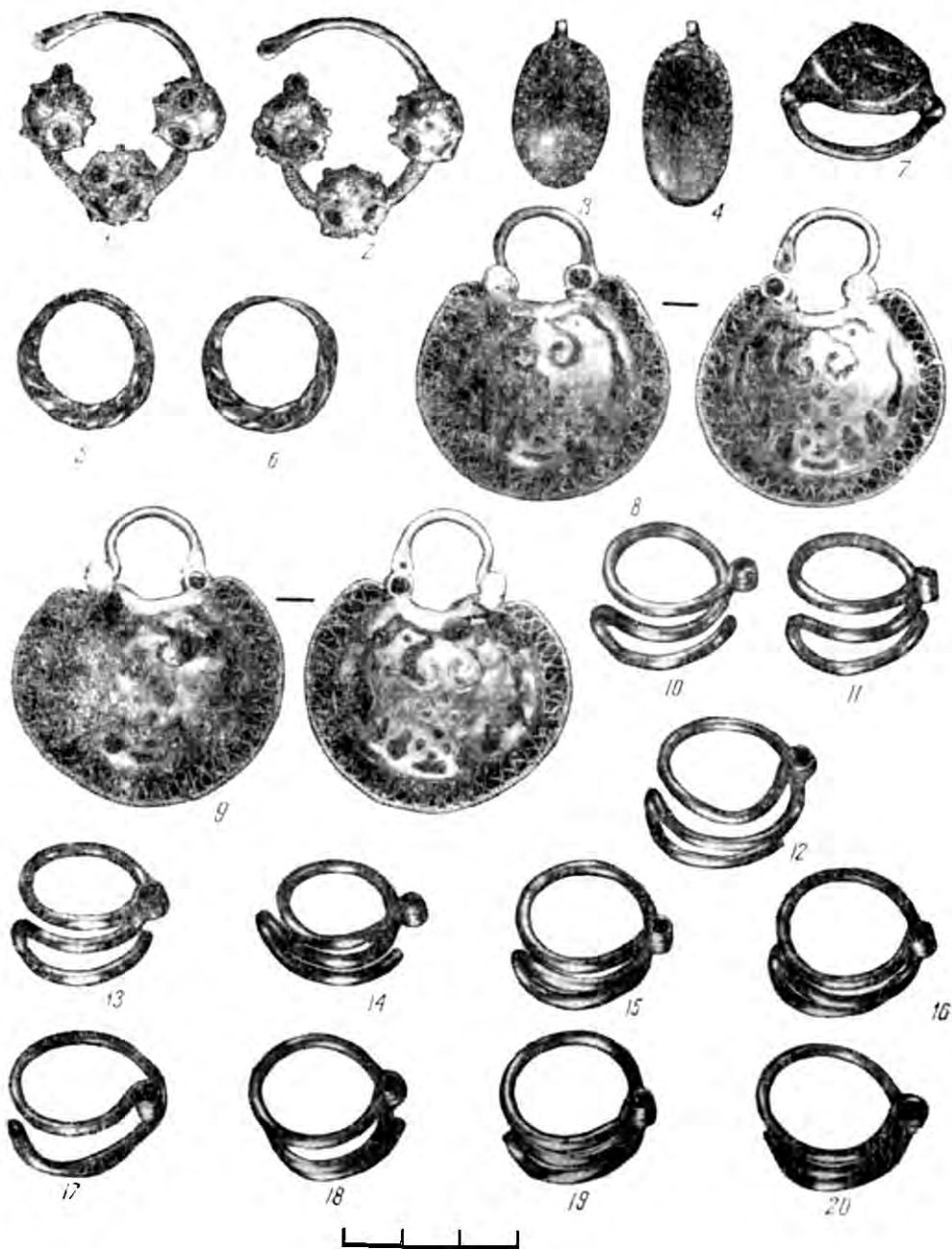

Рис. 1. Скарб II:

1, 2 — сережки київського типу; 3, 4 — кришталеві підвіски в срібній оправі; 5, 6 — персні срібні, кручені; 7 — перстень срібний з порожнистим шитком; 8, 9 — колты; 10—20 — дрітляні скроневі кільця.

переходять в плетінку, по боках крина; контур випуклих зображень підкреслений гравіруванням без проробки деталей (рис. 1, 8—9).

2. Сережки київського типу срібні — пара; круглі ажурні намистини, прикрашені зерню і сканню (рис. 1, 1, 2).

3. Персні срібні кручені — пара (рис. 1, 5, 6). Ця проста прикраса не характерна для святкового наряду знатної городянки кінця XII—першої половини XIII ст. Проте іноді такі вироби, як срібні, так і золоті, трапляються в синхронних скарбах Київської землі³.

4. Перстень срібний з порожнистим шестикутним щитком, у центрі якого вигравіровано зображення птаха у профіль, на бокових відкосах гравірований рослинний орнамент (рис. 1, 7).

Персні з порожнистими гравірованими щитками різної форми — характерна деталь костюма дозолотоординської пори. Вони входять до складу шести київських скарбів⁴, трьох — з Княжої гори⁵ та інших давньоруських князівств⁶.

5. Підвіски овальні з гірського кришталю в срібній оправі з вушком для підвішування, мабуть, від намиста (рис. 1, 3, 4). Наприкінці XII— у першій половині XIII ст. на Русі із гірського кришталю виготовлялись намистини⁷, вставки до медальйонів⁸.

6. Скроневі срібні кільця перснеподібні півтораоборотні загнуті кінцеві — 11, кінці розплющені і згорнуті у трубочку (рис. 1, 10—20).

Скарб III. 1957 р. В 4—5 м на північ від скарбу на тій же глибині (0,4 м) виявлено 13 срібних перснеподібних скроневих кілець, які можна віднести як до вищеописаного скарбу II, так і до скарбу VIII, знайденого на глибині 0,4 м приблизно в 5 м на північ від цієї знахідки.

Скарб IV. 1957 р. Приблизно в 15 м на північний захід від скарбу III на глибині 0,6 м було знайдено 18 срібних перснеподібних скроневих кілець.

Скарб V. 1958 р. У звіті відзначено, що скарб виявлено у башті, очевидно, в тій, що знаходиться біля південно-західного в'їзду на городище. Речі цього скарбу до опису не внесено, але склад його легко визначається за фотографією*:

1. Колт срібний з каймою з дротяних петель, закріплених на додатково напаяній по шву спайці щитків гладким дротом; на чорненому фоні щитків гравірувань зображення птаха з повернутою назад головою і піднятим хвостом; дужка обламана, на протилежному боці нечітко зображення зіставлених птахів по боках крину (рис. 2, 5).

2. Сережки київського типу — дві непарні; намистини круглі суцільні, прикрашені сканню і великою зерню, в одному випадку з проколами в центрі позначених сканню кружків, в іншому — з прорізами всередині чотирипелюсткової квітки (рис. 2, 3, 4).

3. Колодочки тиснені срібні зі стилізованими личинами на кінцях — 32 серединних і 4 кінцевих з петлями; 2 замочних кільця (одне обламане) (рис. 2, 1, 2). Золоті і срібні колодочки — часті знахідки в давньоруських скарбах до золотоординської пори⁹. До низок з колодочок підвішували колти та носили їх як самостійне намисто. Запропонована реконструкція є дещо умовною: відсутня пара колтів замінена тут сережками київського типу, до того ж непарними.

Скарб VI. 1959 р. Недалеко від південно-західної проїзної башти носаду на лінії внутрівальних клітей на глибині 0,6 м трапився невеликий скарб срібних речей:

1. Колти срібні без дужок з каймою з 18 і 8 (10 втрачено) порожнистих кульок, нанизаних на дріт — пара (рис. 3, 5, 6); на щитках світле випукле зображення перегорнутої донизу лілії і спрощеного до невизнання зображення двох зіставлених птахів на чорненому фоні (чернь накладалася після попереднього суцільного гравірування поля); мотив зіставлених птахів тут фактично перетворився в самостійний орнаментальний мотив (пор. з колтами Стариківського скарбу¹⁰ та скарбу, виявленого на городищі поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області)¹¹; на щитках обох колтів на одному й тому самому місці помітний виробничий дефект — складка на щитку біля самого шва спайки.

2. Сережки київського типу — одна ціла і фрагмент з двох неповних намистин; намистини круглі суцільні, з прорізами, обрамлені сканню і утворюють чотирипелюсткові квітки, серцевина яких по-

* Реконструкція М. К. Каргера.

Рис. 2. Скарб V («скарб у бані-вежі»):

1, 2 — колдочки срібні; 3, 4 — сережки київського типу;
5 — колт.

значена великою зерню; типологічно близькі до сережки зі скарбу в башті (скарб V). Ціла сережка трапилася вище колтів на глибині 0,2 м (рис. 3, 7, 8).

3. Скроневі срібні кільця персноподібні, замкнені — два; напівзворотні, прямокінцеві — п'ять; напівзворотні, загнутокінцеві —

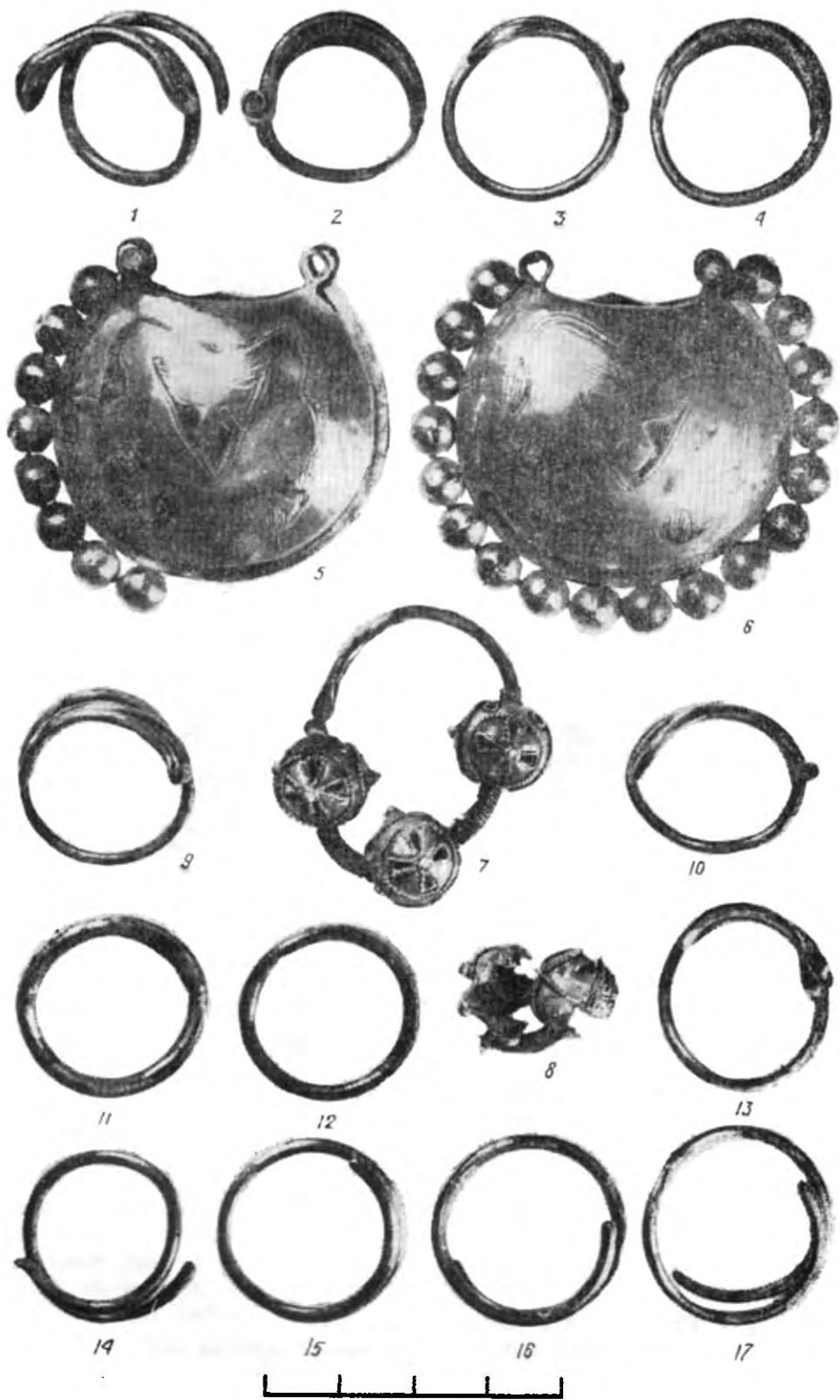

Рис. 3. Скарб VI:

1-4, 9-17 — дротяні скроневі кільця; 5, 6 — колти; 7, 8 — сережки київського типу.

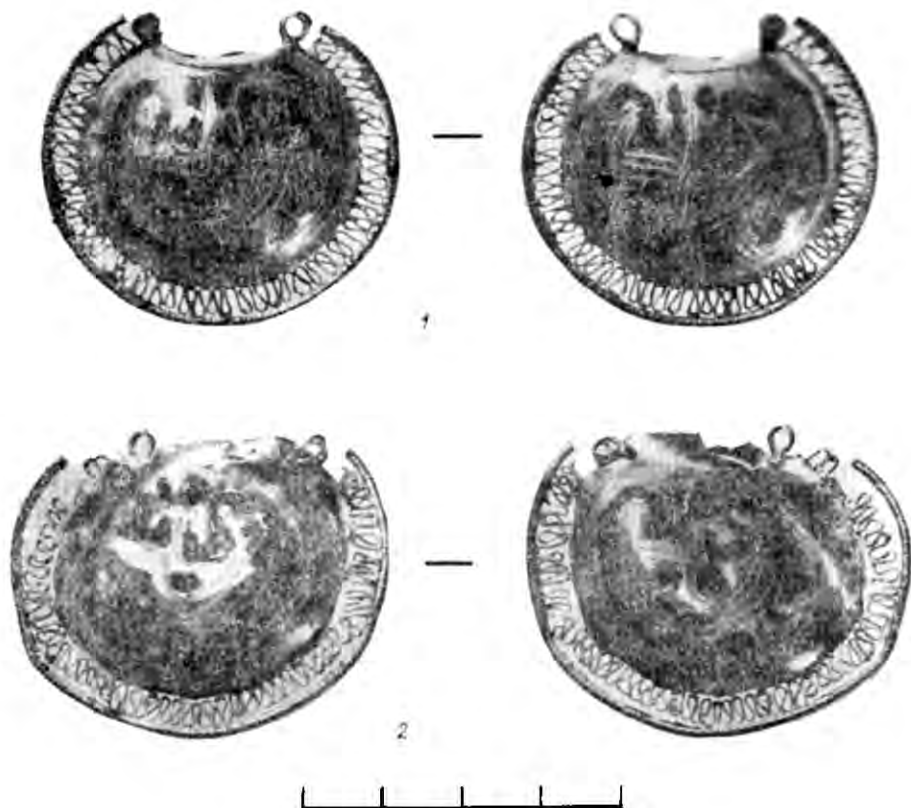

Рис. 4. Скарб VII:
1, 2 — колти.

шість; уламки і деформовані екземпляри — три. Всі скроневі кільця трапилися на глибині 0,2 м, однак за описом вони входять до складу скарбу. Очевидно, культурний шар у цьому квадраті був порушений пізніми перекопами (рис. 3, 1—4, 9—17).

Скарб VII. 1959 р. У південній частині посаду на глибині 0,4 м були знайдені:

1. Колти срібні з каймою з дротяних петель і напаяним поверх них рубчастим дротом — пара (один з них дуже зім'ятий, обидві дужки втрачені); на щитах гравіроване зображення птаха з повернутою назад головою і хвостом, що «розквітає» на чорному фоні (рис. 4, 1, 2).

2. Скроневі кільця перснеподібні — два (срібне та бронзове).

Скарб VIII. 1959 р. Неподалеку від скарбів II, III, IV, а саме в 5 м на північ від скарбу III і в 13 м на схід від скарбу VI на глибині 0,4 м знайдений ще один скарб, який справляє враження набору розрізаних прикрас, що випали з якогось комплексу:

1. Колт срібний з каймою з дротяних петель і напаяним біля її основи гладким дротом, дуже пошкоджений, гравіроване зображення на чорному фоні практично не читається (рис. 5, 5).

2. Серезка київського типу з двома круглими ажурними намистинами, що прикрашені великою зерню і сканню, третя намистина втрачена (рис. 5, 6); дужка колта помилково поєднана з серезкою.

3. Хрести-натільники янтарні з прямокутними виступами на місці сходження лопастей хреста — чотири; серединнохрестя їх прикрашені циркульним орнаментом (рис. 5, 1—4). Червоний колір та розміри хрестиків свідчать про те, що янтар поступав сюди безпосередньо з Прибалтики, а оброблювали його майстри, знайомі з київською

Рис. 5. Скарб VIII:

1-4 — янтарні хрестики; 5 — колт; 6 — сережка київського типу; 7-10 — дротяні скроневі кільця; 11 — щиток від персня; 12 — вставка кам'яна в оправі; 13 — перстень срібний з порожнистим щитком; 14 — камінь з підвіски; 15 — гудзик.

традицією (томління янтарю, стандартність форми і розмірів, характерних для південноруських міст напередодні золотоординської навали)¹². На можливість місцевого виготовлення янтарних хрестиків вказують окремі знахідки на городищі шматочків необробленого янтарю.

4. Перстень срібний пластинчастий з круглим порожнистим щитком, який прикрашений гравірованим орнаментом (рис. 5, 13), — порівняй з перснем із скарбу II (рис. 1, 3).

5. Щиток від персня круглий, який являє собою оправу без каменя (рис. 5, 11).

6. Вставка (чи накладка?) зеленого каменю, краплеподібна, в срібній оправі, з отворами по краях для кріплення до основи (рис. 5, 12).

7. Камінь з підвіски краплеподібної форми, без оправы (рис. 5, 14).

8. Гудзик позолочений (?), круглий, з вушком (рис. 5, 15).

9. Скроневі срібні кільця півтораоборотні, загнутакинцеві — чотири (рис. 5, 7—10).

Судячи з опису, у тому самому квадраті трапилися такі предмети, що входять до складу скарбу:

1. нашивна бляшка позолочена та її фрагменти; 2. фрагмент срібного персня; 3. бронзовий браслет, овальний в розрізі; 4. два фрагменти «парчі золототканої», можливо, від м'якого очілля. Там же виявлено ключ, ніж і пряжку, які прямого відношення до скарбу не мають, але частково свідчать про те, що він був захований в житлі чи біля нього.

Топографія скарбів II, III, IV, VIII нібито вказує на їх належність одному власнику. Вони розміщувалися на невеликій відстані один від одного — від 5 до 15 м. Але за складом скарб VIII швидше порушує, ніж доповнює комплектиність скарбу II. З іншого боку, в звіті за 1959 р. відзначалося, що один із скарбів 1959 р. є частиною скарбу, знайденого в 1958 р.¹³, тобто єдиного «скарбу в башті». Незважаючи на значну віддаленість скарбу VIII від скарбу в башті, вони могли б доповнити один одного, судячи за поодинокими, в першому і другому випадку, колтами. Обидва колти погані збереженості, через це зіставити зображення на їх щитках неможливо, але загальні конструктивні особливості (наприклад, напаяний до основи кайми з дротяних петель гладкий дріт) дозволяють висловити припущення про їх парність.

Скарб IX. 1959 р. У центральній частині городища на підвищеному майданчику, де трапилися скарби II, III, IV, VIII, саме в центрі його, виявлено один із найцікавіших городищенських скарбів. До нього входили:

1. Гривна шийна срібна плетена, виготовлена з шести переплечених попарно дротів, сплющені кінці її орнаментовані гравіруванням і скручені в трубочки для протягування шнура (рис. 6, 8). Подібні гривни відомі з багатьох скарбів Середнього Подніпров'я кінця XII—першої половини XIII ст. і за його межами¹⁴.

2. Колти великі срібні без дужок з каймою з 13 порожнистих кульок, нанизаних на дріт і зажатих між краями щитків; на щитках гравіровані на чорненому фоні зображення зіставлених голів дракона, які нібито виростають із плетінки по краях спрямованого вгору стилізованого рослинного паростка (рис. 6, 11, 12).

3. Колти срібні маленькі з каймою з дротяних петель; на щитках гравірований орнамент у вигляді плетінки на чорненому фоні. Характер плетінки ідентичний плетінці на наручах із київських скарбів¹⁵ (рис. 6, 15, 16).

4. Перстень срібний; до пластинчастої дужки його прироблено овальне денце щитка (рис. 6, 5).

5. Намисто з 50 намисти, у тому числі одна янтарна намистина у вигляді витягнутого многогранника неправильної форми, інші намистинки скляні (рис. 6, 7). Скляні намиста у складі подібних скарбів рідкісні.

6. Уламки свинцевих княжих печаток — 2: а) із зображенням святого воїна із списом і невідомого святого (рис. 6, 4); б) із зображенням святого воїна та архангела (Михайла?, Гавриїла?) (рис. 6, 3). Печатки датуються XII—XIII ст.

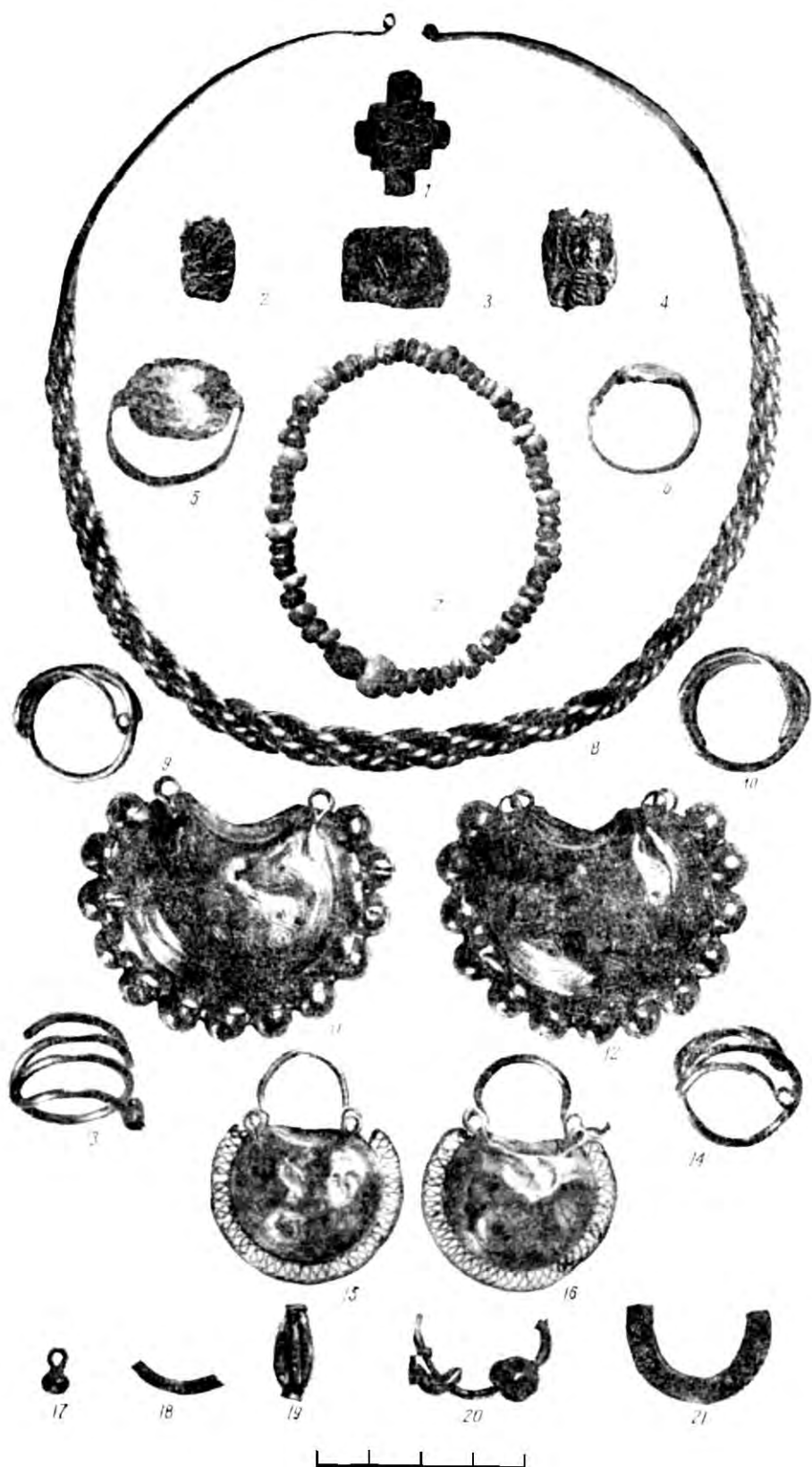

Рис. 6. Скарб ІХ:

1 — янтарний хрестик; 2—4 — печатки і пломба; 5, 6 — персні; 7 — намисто; 8 — шийна гривна; 9—10, 13—14 — дротяні скроневі кільця; 11, 12, 15, 16 — колти; 17 — гудзик; 18 — фрагмент браслета; 19 — намистина; 20 — фрагмент сережки київського типу; 21 — фрагмент бронзового предмета (пряжки?).

7. Дрогочинська плomba (?) дуже поганої збереженості, датується XII ст. (рис. 6, 2)*.

Ще одна дрогочинська плomba була виявлена в 15—16 м на північний схід від скарбу IX на такій самій глибині (0,4 м). Наявність плomb і печаток у складі скарбу поряд з жіночими срібними прикрасами малозрозуміла, але дозволяє припустити, що власник його був якщо не одним із впливових і заможних людей в місті, то в усякому випадку виконував якісь адміністративні обов'язки.

На цьому фоні плетена шийна гривна може бути в даному випадку не обов'язково жіночою, але і чоловічою прикрасою.

8. Хрестик янтарний з прямокутними виступами в місці сходження лопастей хреста. Середина хреста прикрашена циркульним орнаментом (порівняй хрестики зі скарбу VIII) (рис. 6, 1).

9. Скроневі срібні кільця перснєподібні-півторазворотні, загнuto-кінцеві — чотири (рис. 6, 9—10, 13, 14).

10. Серезка київського типу; на кільці серезки збереглися одна ціла суцільна, спаяна з двох половинок намистина та один уламок такої самої намистини (рис. 6, 20).

11. Гудзик, бронзовий, круглий, з вушками (рис. 6, 17).

12. Намистина срібна, тиснена, ребристо-продовгуватої форми (рис. 6, 19).

Такі намистини трапляються як у складі заможних скарбів¹⁶, так і серед більш «демократичних» за складом скарбів¹⁷.

13. Фрагмент персня скляного (рис. 6, 18).

14. Фрагмент бронзового предмета (пряжки?) (рис. 6, 21).

Скарб X. 1960 р. У північно-західній лінії клітей посаду на глибині 0,1 м трапилися скроневі кільця срібні та посрібнені бронзові — десять цілих і чотири фрагменти.

Скарб XI. 1961 р. У західній частині посаду біля печі на глибині 0,4 м були знайдені: 1) серезка київського типу; 2) скроневі кільця, срібні перснєподібні — 25.

Судячи з речей, що походять з такого самого квадрату (ножі, фрагменти замка, цілі посудини, дерев'яна обвуглена ложка), та виявленням скарбу поблизу печі, скарб XI був захований всередині житла. Тут же знайдені 25 скляних намистин і черепашки (чотири цілі і уламки), які входили до спільного намиста.

Скарб XII. 1961 р. Ще один скарб срібних прикрас було знайдено в одному з жител майже в центрі городища (глибина 0,8 м):

1. Кольти срібні з каймою із дротяних петель; на щитках зображення двох зіставлених птахів на чорненому фоні по краях перегорнутої лілії; фігури птахів додатково пророблені контурною черню (рис. 7, 6, 7).

2. Серезки київського типу срібні; намистини круглі, суцільні, з прорізами, обрамлені сканню і утворюють чотирипелюсткові квітки; виріб недбалий, в одному випадку додана п'ята пелюстка без прорізу (рис. 7, 9—10).

3. Браслет срібний, сплетений з кількох дротів з гладкими незімкнутими кінцями, на яких ледве помітні стерті гравіровані звірячі голівки (рис. 7, 8).

4. Скроневі срібні кільця, перснєподібні-півторазворотні — чотири (рис. 7, 1—4)**.

5. Уламок залізного ключа (рис. 7, 5).

Інші три скарби 1961 року, що складаються лише з скроневих кілець, були виявлені в центральній і західній частинах посаду.

Скарб XIII. Скроневі срібні кільця — 21; глибина — 0,8—1,0 м,

* Визначення та датування плomb і печаток здійснені М. П. Сотниковою.

** У різних місцях городища в тому самому 1961 р. поза скарбами виявлено ще 75 дротяних скроневих кілець, як срібних, так і бронзових.

Рис. 7. Скарб XII:

1-4 — дротяні скроневі кільця; 5 — ключ залізний; 6, 7 — колти; 8 — браслет; 9, 10 — сережки кнївського типу.

Рис. 8. Скарб XVI:
1 — іконка кам'яна; 2 — енколпiон.

Скарб XIV. Скроневі кільця у в'язці (срібні — дев'ять, бронзові — дві); глибина 0,4 м.

Скарб XV. Скроневі кільця: (срібне — одне, бронзові — п'ять); глибина — 0,4 м.

Скарб XVI. 1962 р. У звіті за 1962 р. відзначено «невеликий скарб ювелірних виробів зі срібла з черню, кам'яної іконки і бронзового хреста-енколпiона»¹⁸. До опису предмети цього скарбу, як і скарбу з башти 1958 р., не внесено. Лише під № 8479 значилися «фрагменти глиняної посудини зі скарбу», в якій, очевидно, і були заховані перераховані в звіті речі. За місцем знахідки посудини — в одній із клітей північно-західної лінії оборонних споруд, глибина 1,6 м — було визначено і місце виявлення скарбу. Відновити повний склад скарбу 1962 р. зараз неможливо. Розглянемо наявні вироби.

1. Іконка кам'яна різьблена з рельєфним зображенням пророка Іллі (рис. 8, 1). Т. В. Ніколаєва датує її XIII ст. за епіграфічними даними і відзначає ретельне виконання та вищий рівень майстерності порівняно з іншими знахідками цієї колекції, які визнані дослідницею виробами «місцевих міських ремісників, призначених для простих городян»¹⁹. Іконки в скарбах цього часу трапляються дуже рідко²⁰.

2. Енколпiон бронзовий, обидві стулки його декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив — традиційні городки (рис. 8, 2). Серед предметів, переданих в Ермітаж, цієї знахідки не виявлено. Збереглася лише фотографія, на основі якої найближчою аналогією ізяславській знахідці можна вважати бронзовий енколпiон із Звенигорода Галицького²¹. Форма хреста і орнаментация однієї із його стулок цілком ідентичні ізяславському хресту. На другій стулці звенигородського хреста в тій самій техніці зображено розп'яття. Датується він, очевидно, помилково X—XI ст. Обидва енколпiони, безумовно, привізні і виготовлені київськими емальєрами.

В Ізяславській колекції ювелірних виробів зі срібла з черню є ще два колти непарні, відносяться вони до одного типу колтів з каймою із дротяних петель, обидва депаспортизовані, але для повної картини при розгляді даної категорії предметів будуть зараховані разом з матеріалами скарбів (рис. 9). У одного з них кайма з дротяних петель закріплена напаяним в її основі гладким дротом (порівняйте з колтом із скарбів V, VIII), а поверху петель — рубчастим дротом (порівняйте з колтами із скарбу VII). Зображення на щитках колта чітке. На щитках другого колта зберігся чіткий рослинний орнамент, вико-

Рис. 9. Колти, знайдені окремо від скарбів.

наний гравіруванням на чорненому фоні. Характер орнаменту дуже близький до зображення на бронзовому колті з емаллю із Княжої гори, відлитому в імітаційній формі²².

За кількістю скарбів, за складом, характером і умовами їх знаходження, а також спільними причинами заховання скарбів (облога поселення золотоординцями) ізяславські скарби дуже близькі до скарбів із Княжої Гори²³. Найближчі аналогії окремим предметам із скарбів Ізяславля є серед пам'яток літописної Болохівської землі, в ареалі якої розміщений Ізяславль, а також в Чернігово-Сіверській і Муромо-Рязанській землях, в Києві і невеликих містечках поблизу Києва з розвинутим ремеслом. За аналогіями та стилем срібних виробів із черню датування речей із скарбів не виходить за межі другої половини XII—першої половини XIII, окремі предмети датуються рубежем XII—XIII ст. або навіть початком XIII ст.

Навіть простий перелік предметів із скарбів давнього Ізяславля (таблиця) свідчить, що їх власники належали до заможних городян. Привертає увагу однорідність скарбів городища. Серед них відсутні багаті скарби, лише два дещо виділяються (скарб II — своєю цілісністю, компактністю, скарб IX — нетиповим набором речей). Основними компонентами майже всіх скарбів є три категорії виробів: колти, сережки київського типу і дротяні скроневі кільця. Найціннішими в городищенських скарбах є колти і, можливо, тринамистинні сережки «київського типу». Переважають у скарбах перснеподібні скроневі кільця з круглого в перерізі срібного дроту. Вони наявні майже у всіх скарбах, навіть «найбагатших», що свідчить про вплив місцевих традицій на формування парадного металевого вбрання знатної жінки цієї місцевості. Три названі категорії предметів виявилися найбільш інформативними для характеристики пам'ятки.

Зупинимося на них докладніше. Дротяні скроневі кільця. Відомо, що ареал поширення таких кілець, як срібних, так і бронзових, обмежується областю розселення племен південно-західної частини східного слов'янства. Вони трапляються в курганах X—XII ст. літописних волинян, древлян, дреговичів і полян і є їх яскравою етнографічною особливістю²⁴. Це переважно жіночі прикраси. Але в розглянутій групі виділяються і переважають загнатокинцеві скроневі кільця, в яких один чи обидва кінці загорнуті в протилежний бік, при цьому один кінець буває розплющений і згорнутий в трубочку. Такі кільця знаходяться переважно в курганах Волині та землях південних слов'ян X—

Таблиця. Склад скарбів давнього Ізяславля

№ п/п	Скарб																
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI
Назва речі																	
1	Колти		2			1	2	2	1	4			2				
2	Гривни шийні									1							
3	Браслети виті											1					
4	Сережки київського типу тринамістинні		3			2	1		1	1		1	2				
5	Персні		3						2	2							
6	Скроневі кільця	8	11	13	18			13		4	4	10	25	4	27	11	6
7	Колодочки					37											
8	Медальйони		2														
9	Хрестики								4	1							
10	Гудзики								1	1							
11	Намистини									50							
12	Печатки і пломби									3							
13	Іконка																
14	Енколпiон																1
																	1

XII ст.²⁵ У курганах трапляється до 16 екз. таких виробів при одному похованому²⁶. Скарби вміщують від 4 до 25 кілець, якщо вони знайдені разом з іншими речами. Якщо ж скарби складаються лише з одних дротяних скроневих кілець, то їх нараховується від 6 до 27.

Цей елемент жіночого вбрання, що бере свій початок з племінних сільських прикрас, в період, який розглядаємо, трансформувався в обласну прикрасу, яка тоді поширювалася як серед сільського населення, так і в провінційному міському середовищі. Чим викликана своєрідність ізяславських скроневих кілець, що проявилася в численності загнutoкiнцевих форм, поки що визначити важко. Можливо, це лише пізній результат розвитку місцевих племінних прикрас, але не виключено, що вони являють собою локальний варіант племінних прикрас, що дійшли в незмінному вигляді до середини XII—першої половини XIII ст.

Для вивчення пам'ятки ця категорія речей має значення насамперед як південно-західний етнографічний індикатор, дозволяє припустити, що основу населення фортеці склали, очевидно, не переселенці, як це часто практикувалося при заселенні південноруських фортець, а місцеві жителі.

Тринамістинні скроневі кільця представлені кількома варіантами: 1. ажурні намистини з подвійним сканним обідком навколо регулярних округлих отворів і зерню між ними (рис. 1, 1, 2; 5, 5); 2. намистини суцільні, прикрашені чотирипелюстковими квітами всередині позначених сканню кругів і прорізами на місці пелюсток (рис. 2, 4; 3, 7; 7, 9, 10); 3. суцільні намистини з проколами в центрі кілець з напаяних сканевих ниток і зерню (рис. 2, 3). Всі вони виготовлені наслідуючи київські зразки. Ажурні сережки першого варіанту надзвичайно близькі деяким екземплярам з київських скарбів²⁷. Сережки другого варіанту являють собою місцеву розробку тоді поширених в Середньому Подніпров'ї сережок із суцільними намистинами, прикрашеними шести- і восьмипелюстковими розетками і прорізами всередині²⁸. Сережки третього варіанту відрізняються місцевою своєрідністю. В Ізяславській колекції є й інші варіанти тринамістинних сережок, знайдених поза скарбами: з циліндричними намистинами з напаяною поверх дротяного каркасу зерню і з гладенькими суцільними намистинами. Все це свідчить про те, що ізяславські майстри були знайомі не лише з продукцією, але й технологічними прийомами київських майстрів. Деякі вироби виготовлені недбало (рис. 7, 9, 10).

Колти є найбільш яскравою і цікавою категорією речей городищенських скарбів. Їх знайдено 16 екземплярів (12 парні і 4 по одному екз.). З першого погляду на цю колекцію вражає різноманітність варіантів. За формально-типологічними ознаками всі колти можна поділити на дві групи: 1) великі колти ($d=6$ см) з каймою із порожнистих кульок — 4 екз.; 2) маленькі ($d=3,7-4,6$ см) з каймою із дротяних петель — 12 екз. Розподіл їх за скарбами вказує на те, що пара колтів (в скарбі IX — дві пари), як правило, була обов'язковим елементом парадного убору жінки поряд з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець.

Перша група колтів представлена двома парами, виконаними в різній манері. Колти однієї з них (рис. 3, 5, 6) виготовлені майже традиційно — щитки колтів гладко спаяні між собою впритул, але для фіксації кайми з порожнистих срібних кульок по обидва боки шову припаяна вузька срібна стрічка, яка утворює жолобок. Кульки в каймі скріплені між собою пропущеним через них гнучким стержнем. Колти другої пари (рис. 6, 11, 12) конструктивно помітно відрізняються від всіх інших великих колтів. Щитки їх мають випуклу центральну частину і широкі плоскі «поля» навколо неї. Розташовані паралельно один до одного, щитки зовсім не стикаються між собою і прикріплені по краях вузької стрічки, яка немовби створює каркас. Між полями щитків затиснута кайма з порожнистих кульок, нанизаних для міцності, як і в попередньому випадку, на дріт. На опуклій частині вигравірувано зображення повернутих один до одного голів фантастичних істот (драконів?), тулуби яких утворюють плетінку. Прямі аналогії серед давньоруських колтів поки що підібрати не вдалося. За конструктивними особливостями найближчі аналогії всій групі великих колтів з каймою із порожнистих кульок ми знаходимо в складі скарбів з городища Деражнянського району Хмельницької області²⁹, тобто в межах літописної Болоховської землі. За загальнотипологічними ознаками ареал аналогій для цього типу колтів значно ширший. Шість таких колтів знайдено недалеко від Києва (Стара Буда — два³⁰, Дівич Гора — два³¹, Мартинівка — два³² і один колт в самому Києві)³³. Але більшість (понад 20) типологічно близьких колтів походить із Чернігово-Сіверської і Муромо-Рязанської земель³⁴. Ці колти різняться за рівнем майстерності, способом кріплення порожнистих кульок у каймі, за рисунком на щитках, а об'єднують їх спільність форми, розмірів, характеру кайми і певний сталий набір зображень на щитках. Переважають зображення фантастичного звіра чи хижого птаха з плетінкою, а також зіставлених птахів, грифонів з плетінкою по боках крина, просто рослинний орнамент або складна плетінка. Нерідко зображення на щитках колтів, знайдених у різних місцях, повторюється буквально, наприклад, хижий птах з плетінкою на колтах Мартинівського і Терехівського скарбів³⁵, фантастичний звір з плетінкою на колті із Чернігова³⁶ і з Святоозерського скарбу з-під Чернігова³⁷, нарешті, матриці для тиснення вищеназваних колтів з Ізяславля і безпаспортні матриці колишнього Рум'янцівського музею, ототоженні Б. О. Рибаківим з чернігівськими колтами³⁸. В літературі не раз відзначалося, що орнамент на щитках колтів цієї групи, як і наручів, повторює ті самі сюжети, що і добре датовані скульптурні пам'ятки Володимира, Чернігова³⁹. Ця схожість служить у деяких випадках основою для датування речей.

Таким чином, ареал поширення типу великих колтів складається з трьох регіонів: 1) Болохівська земля, 2) Київщина, 3) Чернігово-Сіверська і Муромо-Рязанська землі. В чистому вигляді — з стійким поєднанням всіх основних ознак — цей тип представлений в третьому регіоні. На Київщині ми бачимо лише слабкі наслідування, за винятком пари колтів із Мартинівського скарбу, які сприймаються як привізи. В Болохівській землі цей тип дуже змінений місцевими ювелірами: за характером зображення на щитках він, з одного боку, тяжіє

до власне київських срібних колтів з ажурною каймою (окремо стоячі птахи і рослинний орнамент на колтах із Божьска), а з іншого — уже засвоїли чернігово-рязанський «звіриний» стиль з плетінкою (пара ізяславських колтів із скарбу IX). Цікаво, що з 14 пунктів, де знайдені великі колти з порожнистими кульками в каймі, тільки в 5 їм супутні в комплексі деякі інші типи колтів: у Києві — золоті з перегородчастою емаллю і срібні з ажурною каймою, в Ізяславі — колти з каймою із дротяних петель, а на основній ї, можливо, вихідній території їх поширення (3-й регіон) — зірчасті колти і колти з каймою із дрібних литих кульок з напаяним зверху дротом. Останній із названих типів не слід вважати самостійним, оскільки ареал і сюжети зображень на щитках колтів майже повністю збігаються з типом великих колтів з порожнистими кульками в каймі (Київ⁴⁰, Княжа Гора⁴¹, Сахнівка⁴², Святе Озеро⁴³), який ми розглядаємо, правда, в Болохівській землі вони поки що не знайдені. Розмір їх нестійкий, коливається від 35 до 5 см в діаметрі.

Цікаво, що лише чотири пари великих колтів із каймою із порожнистих кульок (приблизно з 40) знайдено в великих містах — Києві, Чернігові, Рязані, решта — в провінції, причому в різних місцевостях вони мають свої особливості (наприклад, рязанські колти ніколи не переплутаеш з чернігівськими), що вказує на їх місцеве виробництво. А це в свою чергу дає змогу припустити, що тип великих колтів склався і поширився наприкінці XII, рубежі XII—XIII ст., коли розвинуте ремісничє виробництво з'явилося повсюди, в тому числі і в невеликих центрах давньої Русі. На основі кількості знахідок і рівня майстерності можна думати, що цей тип утворився в Чернігово-Сіверській і Муромо-Рязанській землях, де він постає в найбільш завершеному вигляді. В Ізяславі (ї Болохівській землі зокрема) він з'явився, ймовірно, в результаті якихось контактів між представниками вищої знаті цих двох віддалених один від одного регіонів. Вся продукція ювелірів, які працювали в невеликих ремісничих центрах, переважно на замовлення, значною мірою залежала від смаків і волі замовника.

Вплив київських традицій на продукцію ізяславських ювелірів більш відчутно проявляється на матеріалах другої групи городищенських колтів.

Друга група представлена 12 екземплярами маленьких ($d=3,7-4,5$ см) срібних колтів з каймою із дротяних петель і напаяним на них дротом. Для виготовлення кайми використовувався як волочильний, так і сплющений дріт. Тиснені щитки спаяні один з одним впритул, за формою вони круглі, з виїмкою в верхній частині, в деяких випадках злегка витягнуті в вертикальному напрямі (рис. 1, 8). На щитках маленьких колтів зображені переважно птахи попарно чи по одному, плетінка чи рослинний орнамент. І хоча всі вони виконані гравіруванням і черню по сріблу, за технікою виконання ці колти помітно відрізняються один від одного. В одному випадку світле випукле зображення підкреслено контурною лінією, наведеною різцем по краю рисунка, в інших — світлі випуклі фігурки додатково оброблені різцем всередині, причому насиченість внутрішньої обробки фігур різцем на двох боках одного і того самого колта з однаковим зображенням на обох боках може бути різною. Напевно, майстер не ставив завдання повторити одні й ті самі лінії. На третьому варіанті світле випукле зображення на поглибленому чорненому фоні додатково оброблено контурною черню (рис. 7, 6, 7).

Зображення птахів на маленьких колтах, з одного боку, переключається із зображенням на круглих вставних щитках київських срібних колтів з ажурною каймою⁴⁴ і, безумовно, походять від орнаментики золотих колтів XI — першої половини XII ст. З іншого боку, на деяких маленьких колтах відобразився вплив орнаментики, характерної для великих колтів. Так, взявши за основу матрицю для відтворення на щитку колтів двох птахів по боках крина з зімкнутими хвоста-

ми, що переходять в плетінку, майстер гранично схематизував рисунок, перетворивши плетінку в ажурну лускату решітку (рис. 1, 8, 9).

Ареал цього типу колтів досить широкий — від Києва до Новгород-рода і від Бреста до Слобідки на Верхній Оці (літописний Домагош) ⁴⁵. Але у всіх названих пунктах знахідки таких колтів поодинокі, за винятком Ізяславля. Тут їх знайдено майже стільки, скільки в усіх інших місцях давньої Русі разом взятих. Всі вони, за винятком Новгородського і Брестського екземплярів, датовані другою половиною XII—першою половиною XIII ст. Новгородський колт знайдено в шарі середини XI ст., брестський — в шарі кінця XI—початку XII ст. ⁴⁶ Ці два факти поки що важко пояснити. На щитках маленьких колтів з дротяною каймою зображувалися переважно зіставлені птахи, але без плетінки, на відміну від великих колтів, чи наносився рослинний орнамент з обов'язковим крином у центрі. Відомі випадки нанесення на маленькі колти зображення, характерного для колтів з каймою із порожнистих кульок — фантастичного звіра з листком у роті і піднятою лапою ⁴⁷.

Але цей виняток лише підтверджує загальну тенденцію. Адже названа пара колтів знайдена в басейні Верхньої Оки, тобто в ареалі великих колтів. Це, безумовно, свідчить про синхронність, хоча б часткову, двох розглянутих типів. Тим більше, що є приклади і зворотного зв'язку, коли на великих колтах (рис. 3, 5—6) відтворюється рослинний орнамент, детально розроблений на маленьких колтах ⁴⁸, при цьому на великих колтах він спрощується до невпізнанності.

Цікавим є продовження традиції прикрашати будь-який виріб каймою з дротяних петель * до XIV—XV ст., засвідчене в Новгороді ⁴⁹.

Привертає увагу, що імітаційні форми та вироби, відлиті в них, які побутували на рубежі XII—XIII ст. **, своїми рисами (від конструктивних особливостей до зображень на щитках) повторюють колти розглянутих вище двох типів ⁵⁰. І лише один з них відтворює типово київський колт з ажурною каймою ⁵¹. А це свідчить про те, що в розглянутий період, напевно, на рубежі XII—XIII ст., саме ці два типи колтів були найбільш поширеними в міському середовищі південноруського населення і їх охоче брали за зразок для наслідування (імітації).

Всі колти, знайдені на городищі, виготовлені місцевими майстрами. На це вказує не лише рівень майстерності їх виготовлення, але й знахідки ювелірних інструментів (щипчики, пінцети, лячки, тиглі, ваги) і серед них найбільш красномовні бронзові матриці для тиснення колтів. На одній із них — зображення фантастичного звіра з листком у роті і піднятою лапою (рис. 10, 1). Поверхня матриці вкрита сіткою дрібних тріщин від ударів, що вказує на багаторазове їх використання. Друга матриця із зображенням фантастичного звіра з плетінкою на місці крила і хвоста із повернутою назад головою справляє враження незакінченої і невикористаної (рис. 10, 2). Обидві матриці за характером зображень дуже близькі до двох із чотирьох безпаспортних матриць із колекції колишнього Рум'янцівського музею ⁵², але ізяславські матриці виготовлені більш грубо і схематично. Колтів, відлитої за цими матрицями, не знайдено. Але колти, відлиті за однією із матриць колишнього Рум'янцівського музею, Б. О. Рибаківу вдалося знайти серед чернігівських старожитностей ⁵³. Для другої матриці (рис. 10, 1) аналогічних за рисунком колтів не виявлено, але є дуже подібні ⁵⁴. Матриці з таким сюжетом відомі на Райковецькому городищі і в Серенську ⁵⁵. Таким чином, матриці, як і готові вироби ізяславських ремісників, підтверджують наявність історико-культурних зв'язків Ізяславля з Києвом та Черніговом.

* Те ж, що і кайма із гофрованого дроту.

** Г. Ф. Корсухіна відносила їх нояву до початку XIII ст.

Рис. 10. Матриці, знайдені на городищі.

Перелік речей із скарбів Ізяславля демонструє класичний загально-норуський комплекс срібних прикрас, що сформувався до середини XII ст. і був характерним для знатної городянки другої половини XII—першої половини XIII ст., але зі своїми особливостями. Наявність значної кількості дротяних скроневих кілець в складі кожного скарбу поряд з типовими продуктами міського ремесла (колтами і сережками київського типу) свідчать про те, що не лише основне населення, але й місцева знать були вихідцями із місцевого волинського середовища. Зв'язки з іншими землями, простежені на матеріалах скарбів, побічно вказують на культурну, а може, і політичну орієнтацію представників місцевої знаті. Вивчення скарбів стародавнього Ізяславля дає можливість зрозуміти характер поселення, а також його місце і роль в історико-культурному процесі. Опубліковані матеріали являють собою значний інтерес для історії, художнього ремесла давньої Русі.

А. А. ПЕСКОВА

Клады древнего Изяславля

Резюме

Статья посвящена публикации и анализу богатейших материалов небольшого древнерусского города-крепости, расположенного у с. Городище Шепетовского района Хмельницкой области и полностью раскопанного под руководством М. К. Каргера в 1957—1964 гг. На городище, отождествленном М. К. Каргером с древним Изяславлем, было обнаружено 16 кладов (восемь из них состоят из проволочных колец). В статье рассматривается состав каждого клада в отдельности с кратким анализом украшений, представленных индивидуальными находками. Серийные украшения (височные кольца, трехбусинные серьги киевского типа и колты) рассмотрены в совокупности во второй части статьи.

Анализ украшений, входящих в состав кладов, показал, что большинство их изготовлено местными мастерами на основе общерусских традиций. По аналогиям и стилю серебряных украшений с черной датировка вещей из кладов Изяславля не выходит за пределы второй половины XII—первой половины XIII вв. Отдельные вещи датируются рубежом XII—XIII вв. или даже началом XIII в. Владельцами их были представители местной знати. Парадный женский убор, судя по материалам кладов Изяславля, в основе своей общерусский, формировался здесь при сильном влиянии местных традиций, о чем свидетельствует обилие проволочных височных колец. В то же время прослеживаются историко-культурные связи Изяславля, с одной стороны, с Киевом, а с другой — с Чернигово-Северской и Муромо-Рязанской землями. Рассмотренные материалы отражают характер и уровень ювелирного ремесла одного из провинциальных городских центров древней Руси во второй половине XII—начале XIII вв.

¹ Пескова А. А. «Древний Изяславль» // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 66—73; Овсянников О. В., Пескова А. А. Замки и ключи из раскопок

Изяславля // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 171. — С. 93—99; *Мирюлюбов М. А.* Древний Изяславль как археологический памятник. — Труды ГЭ. — 1983, — № 23. — С. 139—143.

² Такі скарби Княжої Гори, Дівич Гори поблизу Сахнівки (див.: *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — М.; Л. — 1954. — Клады 116, 118, 124, 126. — С. 127, 129—130; на Райковецькому городищі виявлено кілька сотень екземплярів дротяних скро-невих кілець, але вони не атрибутовані як скарби (див.: *Гончаров В. К.* Райковець-кое городище. — Киев, 1950. — С. 109).

³ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 105, 117; 125 н др. — С. 122, 128, 130.

⁴ *Там же.* — Клады 76, 80, 97, 100, 103, 107. — С. 110, 111, 117, 119—124.

⁵ *Там же.* — Клады 116, 117, 123. — С. 127—128, 130.

⁶ *Там же.* — Клады 152, 163. — С. 138—139, 144.

⁷ *Там же.* — Клады 164. — С. 144—145.

⁸ *Там же.* — Клады 101, 167. — С. 119, 146.

⁹ *Там же.* — Клады 79, 108, 117, 120, 122, 157. — С. 111, 124—125, 128—130, 140—141.

¹⁰ *Гуцин А. С.* Памятники художественного ремесла древней Руси, X—XIII вв. — М.; Л., 1936. — Табл. XIII, 5, 7.

¹¹ *Якубовський В. І.* Давньоруський скарб з Городища Хмельницької обл. // Археологія. — 1975. — Вып. 16. — Рис. 9, 1—3.

¹² *Розенфельдт Р. А.* Янтарь на Руси (X—XIII вв.) // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 204—205.

¹³ *Каргер М. К.* Отчет о раскопках Галинко-Волынской археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР // Архив ЛО ИА АН СССР. — 1964. — С. 10.

¹⁴ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 100, 117, 128, 135 и др.

¹⁵ *Там же.* — Табл. XXXVII, 10; Табл. XL.

¹⁶ *Там же.* — Клад 85. — С. 113.

¹⁷ *Там же.* — Клад 117. — С. 128.

¹⁸ *Каргер М. К.* Указ. соч. — С. 4.

¹⁹ *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня (XI—XV вв.) // САИ. — 1983. — Вып. Е1. — С. 24—25.

²⁰ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 74, 138. — С. 110, 134—135.

²¹ *Олеский замок:* Путівник. — Львів, 1981. — С. 98.

²² *Корзухина Г. Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. — 1950. — № 14. — С. 226. — Рис. 3, 2.

²³ *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — Клады 113—125. — С. 126—130.

²⁴ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—VIII вв. — М., 1982. — С. 93.

²⁵ *Там же.* — С. 100, 205. — Табл. XXXI, 10, 16, 30—35, 44.

²⁶ *Там же.* — С. 100.

²⁷ *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — Табл. XXXI, 7—8; XXXVI, 1—3, 7, 9; XLVII, 28—29, 31.

²⁸ *Там же.* — Табл. XXIX, 4; XLVIII, 30; L, 5—8, 15—22.

²⁹ *Якубовський В. І.* Вказ. праця. — Рис. 9, 1—3.

³⁰ ОАК. — Спб. — Пг. — 1908. — Рис. 236.

³¹ *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Древности Приднепровья. — Киев, 1902. — Вып. 5, табл. XXIX, № 969, 970.

³² *Бобринский А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. — Спб., 1887. — Табл. XX, 7, 8.

³³ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XLIV, 1.

³⁴ *Там же.* — Клады 150—152, 154, 157—159, 164 и др. — С. 138—142, 144—145.

³⁵ *Бобринский А.* Указ. соч. — Табл. XX, 7, 8; *Гуцин А. С.* Указ. соч. — Табл. XIV, 4.

³⁶ *Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М., 1949. — № 11. — Рис. 23.

³⁷ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — М., 1948. — Рис. 78.

³⁸ *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // СА. — 1940. — № 6. — Рис. 78. — С. 252.

³⁹ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — С. 71; *Даркевич В. П., Монгайт А. Л.* Старо-рязанский клад 1966 года // СА. — 1967. — № 2. — С. 223.

⁴⁰ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — Рис. 83а.

⁴¹ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XVIII, 25.

⁴² *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Указ. соч. — Табл. XXVIII, 971—972.

⁴³ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — Рис. 79.

⁴⁴ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XXIX, 1; XXX, 2; XXXI, 1; XLI, 1, 2 и др.

⁴⁵ *Там же.* — Табл. XXX, 2; *Ханенко В. И., Ханенко В. И.* Указ. соч. — Табл. XXVIII, № 968; *Никольская Т. Н.* К вопросу о феодальных замках в земле вятичей // Культура древней Руси. — М., 1966. — С. 188. — Рис. 1; 2; *Загорюльский Э. М.* Возникновение Минска. — Минск, 1982. — Табл. XVII, 1, 2; *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — Рис. 5, 1.

⁴⁶ *Седова М. В.* Указ. соч. — С. 18.

⁴⁷ *Никольская Т. Н.* Указ. соч. — С. 188. — Рис. 3, 1, 2.

⁴⁸ *Кондаков Н. П.* Русские клады. — Спб., 1896. — С. 203. — Рис. 120.

⁴⁹ *Седова М. В.* Указ. соч. — С. 168. — Рис. 64, 9, 13.

⁵⁰ Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры... — Рис. 1, 3, 4; 3, 1, 2; Корзухина Г. Ф. Русские клады. — Рис. 94; Никольская Т. Н. Кузнецы железа, меди и серебра от вятич // Славяне и Русь. — М., 1966. — С. 129. — Рис. 2, 11, С. 127; — Рис. 1. — С. 129, Рис. 2; Седова М. В. Указ. соч. — Рис. 5, 3—6; Гуревич Ф. Д. К истории культурных связей древнерусских городов Понеманья с Киевской землей (по материалам ювелирного ремесла) // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — Рис. 1.

⁵¹ Седова М. В. Указ. соч. — Рис. 5, 8.

⁵² Рыбаков Б. А. Знаки собственности... — Рис. 78, 82.

⁵³ Там же. — С. 251—257.

⁵⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — Рис. 83, а; Никольская Т. В. К вопросу о феодальных замках... — С. 188. — Рис. 3, 1, 2; Гуцин А. С. Указ. соч. — Табл. XV, 4.

⁵⁵ Гончаров В. К. Указ. соч. — Табл. XIX, 1; Никольская Т. В. Указ. соч. — С. 129. — Рис. 2, 11.